

פרשת הקומס יוסף והנסיונות לניצור הגליל במאה הרביעית לספירה

זאב רובין

מבוא

התיאור שלפנינו הוא המקור הבלעדי לפרשה בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הרביעית — ניסיון להקנות צביון נוצרי לגליל ביוזמתו של מומר יהודי, וכשלונו של ניסיון זה. ערכו ההיסטורי של הסיפור תלוי כמובן בהערכת אישיותו של מחבר הספר שבו הוא מובא, ובהערכת מקור המידע שלו. מקור המידע הוא גיבור הסיפור, יוסף המומר, ודמותו תידון בנספחים לתעודה.

מחבר הסיפור הינו אפיפאניוס שנולד בין השנים 310-320, סמוך לבית-גוברין (Eleutheropolis) שביהודה, ונפטר ב-403, כבישוף סאלאמיס (Salamis), היא קונסטאנטיה (Constantia) שבקפריסין, לאחר שכיהן בה למן 367 עד יום מותו.¹ הסיפור נכלל בחיבורו המקיף הנושא את התואר Panarion, כלומר 'תיבה', שאותה מתאר אפיפאניוס עצמו כתיבת-תרופות נגד הרעל של תורות כפירה ומינות (haereseis), המדריחות את הנוצרי מדרך האמונה הישרה (orthodoxia).² לפנינו מעין סקירה של שמונים תורות-סטייה בנצרות, עד ימי הכותב,³ וכן דברי-מענה עליהן, בחינת 'ודע מה שתשיב'. בכתיבת הספר החל אפיפאניוס בשנת 374 והיא נמשכה עד 377. סיפור הקומס יוסף משובץ בתוך סקירתו של אפיפאניוס על אודות כת-מינות בקרב הנצרות המכונה בשם 'כת האביונים' (Ebionitae). כת זו של נוצרים מתיהדים (משרידי ה'מינים' שבמקורותינו) החזיקה, לדבריו, בקדושת האבנגליון של מתי בלבד, ומקורו העברי היה מצוי

- 1 על אודות אפיפאניוס ראה: R. Gogler, art. 'Epiphanius v. Salamis', *Lexikon für Theologie und Kirche*, III, Freiburg 1959, colls. 944-946; R. Tandonnet, art. 'Epiphane (Saint) de Constantia (Salamine) en Chypre', *Dictionnaire de Spiritualite*, IV, Paris 1960, colls. 854-861; P. Canivet, art. 'Epiphanius of Constantia (Salamis)', *New Catholic Encyclopedia*, V, Washington D.C. 1967, pp. 478-479; R. Bonwetsch, art. 'Epiphanius von Constantia', *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, V, Leipzig 1898, pp. 417-421 ובספרות הכנסייה בפרט ראה, למשל: O. Bardenhewer, *Geschichte der altchristlichen Literatur*, III, Freiburg 1923, pp. 293-302; A. Peuch, *Histoire de la littérature grecque Chrétienne*, III, Paris 1928-1930, pp. 643-669
- 2 כעולה מהנאמר ב-"Panarion, Haer. I-IV, 3 (ed. K. Holl, *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, XXV, pp. 171-172). [להלן: GCS].
- 3 מתוך 80 הקרויות (הכפירות) הנקובות על-ידי אפיפאניוס, שלוש — ההלניזם, היהדות והשומרונות — הן סיכומים כלליים ל-17 תורות מינות המסתעפות מהן, ועל-כן יש להחסירן מהמספר הכללי; ראה, למשל, הערתו של Dionysius Patavius ב-IV, p. 2, Berlin 1861, ed. F. Oehler (ed.), *S. Epiphanii Panaria*, II, 2, Berlin 1861, p. IV.

בידיה. איזכור עובדה זו מביא אותו להזכרת תרגומי אבנגליונים אחרים מיוונית לעברית, ועל אחד מבעלי הסמכא שלו בעניין זה, הקומס יוסף, נאמרים הדברים.⁴

למרות שה-Panarion נכתב בעת כהונתו של אפיפאניוס כבישוף קפריסין, מן הראוי לציין את עובדת היותו יליד ארץ-ישראל. הוא יסד מינזר בבית-גוברין, אשר בקירבתה נולד, כאמור לעיל,⁵ והיה מעורה היטב בענייני הנוצרים בארץ-ישראל. אפיפאניוס, שנודע בקנאותו ובחוסר-סובלנותו, היה זה אשר ליבה בארץ-ישראל את המחלוקת הידועה בכינוי 'המחלוקת האוריגניסטית' ב-393. בעשותו כן, פעל אפיפאניוס כמתנגד מושבע לשיטת פרשנות המקרא של מורה הכנסייה הדגול מהמאה השלישית, אוריגנס (Origenes). לדעת אפיפאניוס, היתה שיטה זו אינטלקטואלית מדי ופגעה בטוהר האמונה, בהוציאה במקרים רבים את הכתוב ממשוטו, כדי להקנות לו משמעות אליגורית. בשל מחלוקת זו אף ניבע קרע בין הירונימוס מבית-לחם, שהפך לבעל-בריתו של אפיפאניוס במאבקו נגד האוריגניסטים, ובין רופינוס, ידידו של הירונימוס משכבר הימים, מייסדו של מינזר על הרה-הזיתים, שנימנה עם תומכי שיטת אוריגנס. בשיאו של המאבק קומם אפיפאניוס חלק ניכר מעדת הנוצרים בארץ-ישראל נגד בישוף ירושלים, יוחנן השני.⁶ השפעה כה מרחיקת לכת על המתרחש בפרובינציה שממנה יצא זמן ניכר קודם-לכן, מרמזת על מערכת מסועפת של קשרים שיצר בה בטרם הפך לבישוף בקפריסין. חזקה עליו שהכיר היטב את המצב שבו היתה נתונה הקהילה הנוצרית של בית-שאן בשנות החמישים של המאה הרביעית, ולחלק זה של סיפורו אפשר להתייחס באמון.

לעומת זאת, מוטלת בספק מידת בקיאותו של אפיפאניוס בענייני היהודים בארץ-ישראל. גירסתם של כמה מקורות מאוחרים, כי היה ממוצא יהודי,⁷ אינה מתיישבת היטב עם דברי ההיסטוריון הכנסייתי סוזומנוס — המצוי היטב בתולדות הנצרות בארץ-ישראל, ובייחוד ברומה של הארץ — כי אפיפאניוס התחנך מגיל רך על-ידי הטובים שבנוצרים.⁸ מכל מקום, ברור שהיהדות לא הטביעה בו רושם עמוק, ודבר זה מתחוויר היטב מדבריו על הנשיאים היהודים בארץ-ישראל.⁹ על אודות בית הלל הוא יודע דברים כלליים בלבד, דוגמת עקרון הירושה השושלתית של מישרת הנשיא,¹⁰ והפרט הממשי היחיד על עברה של משפחת הנשיאים הידוע לו

4 פנאריון (לעיל, הערה 2), XXX, 4-1 (עמ' 338-333).

5 Sozomenos, *Historia Ecclesiastica*, VI, 32. (GCS L, p. 288)

6 על אודות פרשה זו, ראה, למשל (פרט למילונים ולאנציקלופדיות המצוינים לעיל בהערה 1): F.M. Abel, *Histoire de la Palestine*, II, Paris 1952, pp. 307-309; J. Labourt (ed.), *Saint Jerome Lettres*, I, Paris 1949, pp. XXIII-XXV; H. Chadwick, *The Early Church*, in *The Pelican Church History*, I, London 1967, pp. 183-191

7 כן, למשל: Nicephoros, *adv. Epiphaniidem*, XV, 61 (=J.B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, *Complectens Patrum Scriptorumque Ecclesiasticarum Anecdota hactenus*, IV, Graz 1963, p. 340): 'καὶ τοῦτου οἱ γεννήτορες ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν Ἑβραίων τελευτῶσιν'; A. Scher (ed.), *Histoire Nestorienne (Chronique de Séert)*, *P.O.R.*, V, fasc. 2, Paris 1950, p. 301: "كان هذا الرجل العجيب يهديا في صباه", וכן שם עמ' 313: "فاما اقفيس [כלומר אפיפאניוס] الاشفق فانه كان يهديا". דמיוני ביותר הוא הסיפור ב-1-2 (*Patrologiae Graeca*, XLI, colls. 23-25) [להלן: PG]. להפרכתו ראה: R.D. Dan. Papebroch. בהקדמתו לכיוגרפיה של אפיפאניוס ב-PG, שם.

8 סוזומנוס, לעיל, הערה 5.

9 ראה נספח א', להלן.

10 בתעודה להלן, סעיף 7. התעלמותו מר' יוחנן בן זכאי היא רבת-משמעות.

אינו אלא הסיפור אודות גמליאל, הלקוח מספר 'מפעלות השליחים' שבברית החדשה.¹¹ קטעים מסיפורו של יוסף כבר תורגמו לעברית בשנת תרצ"ט, בכרך הראשון של 'ספר הישוב',¹² אולם בתרגום חשוב זה מרובות ההשמטות, דילוגים על קטעים שלמים והשאת שבריי דברים העקורים מהקשרם. נראה אפוא שיש הצדקה להביא בפני הקורא העברי תרגום חדש ורצוף של פרשה מעניינת זו, אגב ניסיון להישאר נאמנים הן לתוכן המקור והן לרוחו. הערות פרשניות ימצא הקורא בשלושת הנספחים המובאים אחר הטקסט.

11 בתעודה להלן, סעיף 4, והשווה: מפעלות השליחים ה לד-מ, 34-40.

12 ש' קליין (עורך), ספר הישוב, א, חלק א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 68-73. אין המתרגם נזכר בשמו; במבוא לכרך מצוין שמקורות יוניים תורגמו בידי ק' הילקוביץ וא' שליט.

פרשת הקומס יוסף*

[4]

כל הנוכחים, ופנה אל הבישוף ואמר: 'יתן לי את חותמו של כריסטוס'. הבישוף ציווה את משרתיו להכין לו מים, כאילו עומד הוא להגיש לנשיא, שחולה אנש היה, תרופה כלשהי למחלתו באמצעות המים. משרתיו עשו כמצוה עליהם, אולם את פשר המעשה לא ידעו, שהרי הנשיא ציווה להוציא מעל פניו את כל הנוכחים, בהעמידו פנים כי לשם שמירת צניעותו נעשה הדבר, ורק אז זכה בטבילה ובמיסטריון [=סקרמנט] הקודש.

[5]

זאת שח לי יוסף עצמו, ומפיו הוא שמעתי את כל הרברים הללו, ולא מאחר זולתו, שעה שזקן ובא בימים היה, בן כשבעים שנה ומעלה, שעה שהתארחתי אצלו בסקיתופוליס [=בית-שאן]. אדם זה עקר מטבריה, ורכש מיבנים מפוארים בבית-שאן. והרי בביתו עשה אוסביוס החסוד, הבישוף האיטלקי של העיר ורקלאי [Vercellae],⁴ משהוגלה על-ידי קונסטאנטינוס בשל יושר אמונתו, וכיוון שבאנו לשם אנוכי ואחים אחרים לראות את פניו, שהינו אצלו. משפגשנו את יוסף בביתו, ולמדנו לדעת כי מקרב נשואי הפנים שביהודים הוא, ביקשנו לדעת גם את תולדותיו, ושמענו את כל הדברים הללו בבהירות, ולא כשמועה מפי אחר. לפיכך, כיוון שחשבנו כי ראויים מעלליו של איש זה להיזכר להשכלתם של המאמינים, מנצלים אנו הזדמנות זו של סיפור דבר האבנגליונים המתורגמים לעברית שבגנוזכיהם, ומוסרים אנו את סיפורו במלואו, ולא כבדרך אגב. שכן לא רק נוצרי היה אדם זה,

... אחד מהם היה יוסף — לא אותו רושם הרשומות וההיסטוריון הקדום — אלא זה אשר מטבריה, בימי הקיסר קונסטאנטינוס, אשר אף זכה מידי אותו קיסר למעלת קומס [Comes], וקיבל סמכות להקים באותה טבריה עצמה כנסייה לכריסטוס, וכן אף בדיוקסריה [=צפון], בכפר-נחום, וכן בערים אחרות. אדם זה אף סבל רבות מידי אותם יהודים עצמם בטרם נתודע לקונסטאנטינוס. שהרי יוסף זה נימנה עם המכובדים שבהם. אנשים אלה מכונים בשם האפוסטולים [=שליחים]¹ אשר עם הנשיא, ויושבים הם לפני הנשיא, ושוהים בחברתו ממושכות, לעתים מזומנות ביום ובלילה, על-מנת להיות לו למועצה, ולהעלות בפניו ענייני חוק ומשפט. אותה שעה היה הנשיא אדם בשם הלל — שם זה אמר כמדומני יוסף, אם אין אני טועה מחמת הזמן שחלף מאז — שהיה מזרע אותו גמליאל, שמונה לנשיא עליהם. וזאת יש להניח, כפי ששיערו גם אחרים, כי מזרע אותו גמליאל היה, אשר חי בימי האדון, ויעץ ליהודים במצוות להימנע מזמימתם נגד תלמידיו של ישו.² שעה שעמד הלל, אשר בו ענייננו, למות, פנה אל הבישוף שישב בקירבתו באותם ימים, הלל הוא הבישוף של טבריה,³ וביקש ממנו את מי הקודש על ערש מותו, כאילו תרופה היא זו הניתנת לו. מששלח את יוסף זה האמור לעיל על-מנת להזמינו כאילו היה רופא, ציווה להוציא מעליו את

התרגום נעשה על-פי Epiphanius, *Panarion*, Haer. XXX, 4-12, ed. K. Holl, GCS. XXV, pp. 338 ff.

1 ראה נספח ג' 3

2 ראה נספח ב' 4

3 ראה במבוא ונספח א' 2

נתגדל על-ידיהם. באותה עת נטרדת היתה דעתו של יוסף לעתים קרובות בשל המיסטריון, שנעשה בעת ביצוע הטבילה, והיה חוכך בדעתו מה יעשה. היה שם גנך אחד בבית נעול (בשם גנך מכנים העברים בית-אוצר). כיוון שרבים תהורבות על אודות גנך זה בשל היותו חתום, העז יוסף לפתחו בסתר, אולם לא מצא בו כל כסף, אלא ספרים היקרים מכסף. קרא יוסף בספרים אלה, כפי שכבר אמרתי, ומצא את האבנגליון של יוחנן המתורגם מיוונית ללשון העברית, וכן את 'מפעלות השליחים', ולא זאת בלבד, אלא אף את הגירסה העברית של 'מתי'. עיין יוסף בספרים אלו ושוב נתייסר בנפשו, ולא מצא לעצמו מרגוע בעניין האמונה בכריסטוס, שהרי עתה נטרדה מנוחתו בשל שני גורמים, הן בשל קריאת הספרים והן בשל היטבלותו של הנשיא. אף-על-פי-כן היקשה את לבבו, כפי שקורה לעתים קרובות.

[7]

בעודנו עסוק בעניינים אלו הגיע הנער, אשר לו דוריש הלל את הנשיאות, לבגרות. וזאת יש לדעת, כי אין איש נוטל שררה שלא כדין בקרב היהודים, אלא בן יורש את אביו.⁵ כאשר הגיע אפוא הנער לפריחת בחרותו, חברו ועמו להשחיתו אחדים מבני גילו, ריקים ופוחזים. דומני כי יהודה היה שמו, אולם אין אני זוכר בבהירות מחמת הזמן שחלף.⁷ ואכן הדיחוחו בני גילו הצעירים לשחר הרבה אחרי הרע, לחלל תומתן של נשים, ולשגול משגלי טומאה, בהשתדלם לסייע לו במעשי הפקרותו בעזרת מעשי כישוף, באמצעות השבעות אהבה אשר לחשו, ובעזרת מזמורי קסם, אשר אילצו נשים חופשיות להילכד בעל כורחן ברשת פיתויו. כיוון שיוסף ושותפו הזקן נאלצו להצטרף לעלם במסעיו, נצטערו צער כבד בשל מעשיו, ולעתים קרובות נשאו בפניו דברי תוכחה, ויעצו לו בדברי כיבושין. אולם הוא העדיף להישמע לצעירים, ואת מעשיו הסתיר והכחיש. שהרי יוסף ושותפו לא העזו להטיח האשמות נגדו בגלוי, אלא ביקשו להדריכו, כאילו על-ידי דברי חכמה. כך נודמנו למרחצאות אשר בחמת-גדר.⁸ במקום זה מתנהל יריד מדי שנה בשנה, שכן מכל עבר נקבצים אנשים המבקשים לרחוץ במימיו ימים אחדים, למען הירפא ממחלותיהם, ובתחבולת השטן נעשה הדבר. כי במקומות אשר בהם מתרחשים נסים על-ידי האל, גמר אומר אף אויבו לפרוש את רשת הרמייה, ובמקום זה רוחצים גברים ונשים במעורב. בדרך מקרה נודמנה למרחץ

משנמצא ראוי להיות מאמין, אלא אף גינה את האריאנים בכל תוקף. באותה העיר, כלומר בבית-שאן, היה ישר האמונה היחיד, ואילו כל האחרים היו אריאנים, ואלמלא היה קומס, המונגן על-ידי מעלת הקומס אשר לו מפני רדיפות האריאנים, לא היה עולה בידו אפילו לשהות בעיר, ובייחוד בימי הבישוף האריאני פאטרופילוס,⁵ אשר רב היה כוחו הן בשל רוב ממונו, הן בשל קשיות עורפו, הן בשל היותו ממודעי הקיסר קונסטאנטינוס, והן בשל חירות הדיבור אשר נקט כלפיו. ואכן היה בה בעיר אדם אחר, חדש מקרוב בא, שישר אמונה מקרב העברים היה, ועל-כן לא העז להתייצב בפנינו בגלוי, אלא בא לראותנו בסתר. יוסף אף סיפר לנו דבר סביר למרות היותו מעורר גיחוך, וחושב אני כי דבר אמת היה בפיו. הוא טען, כי לאחר מות אשתו, ירא היה שמא יחטפוהו האריאנים ויהפכוהו לאיש-כנסייה — שהרי לעתים קרובות החניפו אליו למען יאמין במשנת המינות שלהם, והבטיחו לו טובות הנאה רבות, ואפילו מינוי לבישוף, אם יהא בכך צורך — ובשל סיבה זו נשא אשה שנייה, כדי להתחמק מלהיבחר על-ידיהם.

[6]

אולם אשוב לענייני ואוציא לאור במדויק את תיאור תולדותיהם של הנשיא ושל יוסף, למען אלה המעוניינים לקוראן, וזאת על-סמך הדברים שסיפר לי יוסף. 'ואכן', כך סיפר יוסף, 'שעה שנטבל הנשיא בדרך זו, מציץ הייתי פנימה מבעד לסדק שבדלת, צותתתי לאשר נעשה לנשיא על-ידי הבישוף, ונצרתתי את הדבר בלבי. הנשיא הושיט את ידו ומסר לבישוף כמות זהב ראויה לשמה שהיתה תחת ידו, באומרו: "גדב זאת למעני, שהרי נאמר, כי בידי כהני האל לאסור ולהתיר עלי האדמה, ואותם דברים מותרים או אסורים יהיו בשמים". משהושלם המעשה והדלתות נפתחו, נשאל הנשיא על-ידי רואי פניו, כיצד חש עצמו לאחר קבלת התרופה. תשובתו היתה כי תחושתו מצוינת, ואכן ידע את אשר שח'. לאחר יומיים או שלושה, אשר בהם הירבה הבישוף לבקרו בהתחזותו כרופא, מת הנשיא מיתה נאה, לאחר שמסר את בנו, שעדיין עול-ימים היה עד מאוד, בידי יוסף ובידי אדם אחר, שהצטיין בהגינותו ובשיקול דעתו. כל העניינים נוחלו על-ידי שני אלה, שהרי הנשיא היה עדיין ילד, ומעשי תינוקות מעשיו, ועל-כן

7 ראה נספח א'.

8 ראה נספח א'.

5 ראה שם.

6 ראה במבוא.

על כי לא צלחו מעשיהם. מעשה זה היה כלקח שלישי ליוסף, שהרי בשל כוח מרקחת הסם במקום אשר שם מצויים היו שמו של כריסטוס וחותרם הצלב. ואף על פי כן לא נשתבנע להפוך לנוצרי.

[9]

לאחר מכן הופיע אליו האדון בחלום הלילה ואמר לו: 'אני הנני ישו, אשר אבותיך צלבוהו. האמן בי'. כיוון שאף אז לא נשמע יוסף, הוכה במחלה קשה, עד כי נואשו מחייו. אז נגלה לו האדון בשנית והודיעו, כי אם יאמין בו, יירפא. משהבטיח זאת יוסף, רפא לו, אולם אז חזר והיקשה את עורפו. שוב נפל למשכב, ושוב נואשו מחייו. כיוון שהניחו מקורביו היהודים, כי קרוב מותו, שמע מהם את הדבר הנעשה אצלם תמיד במסתורין ובחשאי. שהרי אחד מתלמידי החכמים ניגש אליו, הכריז באוזנו ואמר: 'האמן בישו, אשר נצלב בימי המושל פונטיוס פילאטוס, כי בנו יחידו של האל הוא, וכי נולד מרחם מרים, כי הוא הינו משיח האל, אשר קם מהמתים, וכי הוא עצמו יבוא לשפוט את החיים ואת המתים'. כך שח לי בבהירות יוסף עצמו בסיפורו, וכן שומה על רודף האמת לספרם. ובאשר לי, הרי שמעתי כדברים הללו מאדם אחר, שהיה עדיין יהודי, מפחדם של היהודים, אך שהה לעתים קרובות בקרב נוצרים, וכיבד נוצרים ואהבם. אדם זה ליווה אותי בדרכי, בלכתי במדבר בית-אל ואפרים, במעלה ארץ ההר מיריחו, וכאשר טענתי כנגדו את דבר התגלותו של כריסטוס, לא מחלק עלי. כאשר תמהתי על כך, ושאלתיו לסיבת הדבר, שהרי תלמיד חכם היה, והיה לאל ידו לחלוק עלי, ומדוע אין הוא עושה כן, אלא מאמין לי כאשר לישו אדוננו. למשמע דברי אלו, נענה וגילה אף הוא, כי כאשר חלה למות, שמע מהניצבים עליו כמטחוי און דברי לחש: 'ישו כריסטוס הצלוב, בן האלוהים, עתיד לשפוט אותך'. דברים אלו עלי להביא בסמוך כאן על אודות עניינים אלה, בהתאם לסיפור זה, שמשמעות אמת נודע לי.

[10]

הנה היה יוסף עדיין על מיטת חוליו, וכאשר שמע מפי הזקן בין יתר דבריו אף זאת, כי ישו כריסטוס עומד לשפוט, הוסיף לעמוד במריו. אולם האדון נוטה החדד אמר אליו בחלום הלילה: 'ראה, הריני מרפא אותך, ואילו אתה בקומך מחוליך, האמן בי'. נרפא יוסף שוב מחוליו, אולם הוסיף לא להאמין. ואז, בהיותו בריא, נגלה לעיניו שוב

אשה חופשית אחת, אשר נצטיינה ביפי תוארה. בשל נוהגיו המופקרים היה העלם כמוכה קסם, ובחצותו את חדר האדים חיכך את צידו בצדה של האשה. אך היא חתמה עצמה בחותמו של כריסטוס, כי נוצריה היתה. אמנם בל היה לה לחטוא, ולרחוץ בחברת גברים, אלא שכן קורה לעתים לאנשים תמימים ונבערים בשל קלות דעתם של מוריהם, שאינם איתנים בדברי תורתם. מכל מקום, למען יגלה האל את נפלאותיו, נכשל הנער, כלומר הנשיא, בנסיגונו. שהרי שלח אליה את שליחיו והעניק לה מתנות, ואילו היא לעגה לשליחיו ולא נטתה אחר מעשי ההבל של המופקר.

[8]

לפיכך ביקשו מרעיו, אשר ידעו את הכאב שהיה מחיר תשוקתו לאשה, להכין למענו כישוף גדול יותר, כאשר סיפר לי יוסף עצמו בדייקנות. לאחר שקיעת החמה הובילו את הנער האומלל אל בית-הקברות הקרוב. במולדתי מכנים בתי-קברות מסוגו 'פוליאנדריה' [מילולית: רבי אנשים] והקברים נחצבים בהם כמערות בסלעים. לשם לקחוהו הקוסמים אשר עמו, השמיעו מזמורים והשבעות, ועשו בו מעשי כישוף גדושי חילול שמים למכביר, בכוונם לשם האשה האמורה לעיל. ברצון האל הגיע הדבר לידיעת הזקן האחר, אשר היה עם יוסף. משהבין את המתרחש, הודיע את הדבר ליוסף. את דבריו פתח בדברי חמלה עצמית: 'עלובי נפש אנו, אחי, אמר, 'זכלים אנו בידי המשחית. הנה, על מי ממונים אנו! אך יוסף שאל לפשר הדבר, ומייד כאשר שמע את הסיפור בדברים מפורשים, נטל הזקן את ידו והובילו אל המקום שבו נתכנסו הודים ביחד עם הנער, בין המצבות, על-מנת לקסום את קסמיהם. בעמדם מחוץ לשערים צותתו למתרחש. משיצאו הללו, נסוגו יוסף ובן לווייתו. הערב טרם ירד במלואו, אלא אפשר היה עדיין להבחין במעומעם בראייה בעין. לפיכך נכנסו יוסף והזקן אל בית-הקברות לאחר צאת העוולים ממנו, וגילו שם, בין שאר מכשירי ההבל המוטלים על הרצפה, גם את אלו אשר מתוכם רוקנו הללו דם מעורב בשתן, וערבבום באבק, כפי שסיפר יוסף, בטרם צאתם. כיוון שנודע להם דבר התחבולה, ובשל איזו אשה נעשתה הרעה הזאת, ציפו למתרחש, לדעת האמנם יצליחו במזימה. כיוון שכשלו הקוסמים בקסמיהם, שכן נעזרה האשה בחותרם אמונתו של כריסטוס, נודע כי שלושה לילות חיכה הבחור לבוא האשה, ולבסוף נפלה מריבה בינו ובין עושי מעשי ההבל,

ועל-כן הדיח רבים מראשי בתי-הכנסיות הרעים שנתמנו עליהם, מהכהנים, מהזקנים ומהחזונים [A{avítai}'] (כך מתרגמים אצלם את המונח דיאקונים או משרתי הקודש) והרחיקם ממישרותיהם. לפיכך נטרו לו רבים טינה, והיו בהם כאלה אשר, מתוך רצון להתגונן בפניו, השתדלו עד מאוד להתחקות אחריו ולחשוף את סוד מעשיו, ובהיותם בולשים אחריו מטעם זה פרצו לפתע אל ביתו, ומצאוהו יושב אל מול האח, כשהוא מעלעל באבנגליונים. את הספר חטפו מידי, ואילו אותו אחזו בחזוקה וגררוהו על הארץ, כשהם צועקים ומטיחים בו עלבונות מעל לכל מידה. אז הובילוהו אל בית-הכנסת בהפליאם בו את מכותיהם, והיה לו הדבר לניסיון הראשון בשם חוק אלוהיו. אלא שבישוף העיר נחלץ לעזרתו ושחררו מידיהם. פעם אחרת תפסו אותו, כפי שסיפר באוזנינו, באחד ממסעיו, והשליכוהו אל מימי הקידנוס. כיוון שנשטף בזרמו של הנדר, סבורים היו, כי אין ספק בדבר שטבע, ושמחו על כך שמחה רבה. ואילו הוא נמצא ראוי זמן לא רב לאחר-מכן לטבילה הקדושה, שהרי ניצל ממי הנדר. לאחר-מכן עלה והגיע אל דרגת הקומס, הנך לידידו של הקיסר קונסטאנטינוס, וסיפר לו את כל הקורות אודות כיצד היה רם ונישא במעלת כבודו בקרב היהודים, וכיצד זכה על כל צעד ושעל בהתגלויות האל, שעדה שהאדון קרא לו אל קהלו הקדוש ואל הישועה שבאמונתו ובהכרתו. והקיסר הטוב, עבד כריסטוס באמת ובתמים, ובעל קנאות לאל כאשר פיעמה במלכים דוד, חזקיהו ויאשיהו, חלק לו כבוד ויקר כאמור לעיל, מינה אותו לקומס, וציווה אותו לבקש את אשר יחפץ לבבו. ואילו הוא לא ביקש מאומה, אלא כי יותן לו החסד העליון מטעם הקיסר, להתמנות בצו קיסרי על בניין כנסיות בעריהם ובכפריהם של היהודים. באותם מקומות טרם עלה בידי איש לבנות כנסיות, שהרי לא היה בקרבם לא הלני, לא שומרוני ולא נוצרי. בייחוד אמורים הדברים בטבריה, בדיוקסריה (זו הקרויה צפורי), בנצרת ובכפר-נחום, שם נשמרו מכל משמר לבל ישכון בתוכם בן עם אחר.

[12]

קיבל יוסף מכתב-מינוי וסמכות,¹⁰ וכן את תואר הכבוד, ובא לטבריה, כשהוא נושא גם מכתב-הרשאה להשתמש בכספי האוצר הקיסרי להוצאותיו, ולא זאת בלבד, אלא שאף הוא עצמו זכה בהקצבה מיד הקיסר. כיוון שכך, החל לבנות בטבריה. בעיר היה כבר קיים מקדש גדול עד מאוד

האדון בחלום, והוכיחו על פניו על כי אינו מאמין. אולם הכריז בפניו ואמר: 'אם מבקש אתה לשם חיזוק אמונתך לחולל אות אלהים כלשהו בשמי, קרא, ואני אעשה כדברך'. היה בה בעיר טבריה מטורף אחד, אשר היה מהלך בעיר עירום ועריה, ולעתים קרובות קרע מעליו בגדים שהלבישוהו בהם, כמנהגם של אלה. יוסף, אשר ביקש לנסות את דבר החלום, הוסיף לפקפק ולהתמהמה מחמת הבושה. לפיכך הוביל את המטורף אל ביתו פנימה, סגר עליו את הדלת, נטל מים בידו, ובהטביעו את חותם הצלב היזה אותם אל עבר מוכה הטירוף, באמרו: 'בשם ישו הנוצרי הצלוב, צא מתוכו, השד, ויהא בריא!' צעק האיש צעקה גדולה, נפל ארצה, העלה קצף על שפתיו והתעוות, ולאחר-מכן נשאר שוכב שעה ארוכה ללא נוע. יוסף כבר חשב כי מת האיש, אולם כחלוף שעה שפשה הלה את פניו וקם על רגליו. בראותו את מערומיו, כיסה אותם ושלח ידיו אל מבושיו, שהרי לא יכול היה עוד לשאת את מערומיו. לבש האיש בגד שנתן לו יוסף עצמו מבגדיו, וכיוון ששב אל שפיות דעתו ואל תבונתו, הירבה להודות לאיש ולאל, כי הבין, שממנו היתה לו הישועה. הוא פירסם את יוסף בעיר, וכך נודע ליהודים שמו בזכות מעשה הנסים הזה. שמועה גדולה פשטה בעיר מפי המספרים, כי יוסף פתח את הגנוכים, מצא בהם את השם המפורש בכרב, קרא אותו, והרריהו מחולל בעזרתו נפלאות גדולות. ואכן דבר אמת היה בפייהם, אך לא כפי שסבורים היו הם. אף-על-פי-כן הוסיף יוסף להקשות את לבו. אולם האל החסוד נותן תמיד עילות טובות לישועה לאוהביו, ומושיט אותן לאותם אנשים הראויים לחיים.

[11]

לבסוף, משהגיע הנשיא יהודה לבגרות — זה היה אולי שמו כפי שאמרת⁹ — העניק כבוד ליוסף כגמולו, את מישרת האפוסטוליה ואת שכרה. אז הפקיד בידיו את אגרותיו ושלחו לארץ קיליקיה. משהגיע לשם, גבה יוסף את המעשרות ואת הביכורים מהיהודים שבערי קיליקיה. באותה עת התגורר בסמוך לכנסייה, ושוב אין אני יכול לומר באיזו עיר. הוא התייד עם בישוף אותה עיר, עד אשר ביקש ממנו בסתר את האבנגליונים, וקרא בהם. במלאו את תפקידו כאפוסטולוס (כך נקרא בפייהם, כפי שאמרת, כבוד זה) בקפדנות יתירה, היה נקי-כפיים בתקנו תקנות ברוח החוקים הטובים, שהרי נחוש היה בדעתו לעשות כן,

9 ראה נספח א.

10 לכל הפרשה המתוארת כאן, ראה נספח ב.

המים לנגד עיני הנקהלים כולם, שכן נאסף במקום קהל יהודים גדול לחזות במראה, כיוון שביקשו לדעת את אשר יתרחש, והאם יצליח מעשה יוסף בידיו. אז נתן האיש את אות הצלב בכלי באצבעו, וקרא בקול גדול בשמו של ישו, באמרו: 'בשם ישו הנוצרי, אשר צלבו אבותי ואבות כל הניצבים כאן, יהיה תהיה גבורה במים אלה, לשים לאל כוחה של כל מרקחת-קסם אשר רקחו הללו, והיה תהיה עוצמת הגבורה באש למען יישלם בניין בית האלוהים'. וכך לקח את המים בידו והתזו מהם לכל כיבשן. גז כוחה של מרקחת הקסם, והאש השתלבה לנגד עיני הצופים כולם. האספסוף הנוכח במקום קרא בקול גדול: 'אחד הוא האל העוזר לנוצרים', ואז נסוגו משם. ולמרות שאנשים אלה הכשילוהו לעתים קרובות, בנה בכל זאת לאחראי-מכן, על חלק כלשהו משטח המקדש אשר בטבריה, הקים שם כנסייה קטנה, עזב את המקום והתיישב בבית-שאן. גם בדיוקיסריה ובמקומות אחרים הביא לידי גמר בנייני-כנסיות. המעשים הללו סופרו כאן על-ידי בשל תרגום ספרי הקודש – כיצד תורגמו האבנגליון של יוחנן ומפעלות השליחים' לעברית, וכאן על לסיים סיפורה של פרשה זו.

— דומני כי אדריאניאון נקרא שמו – אולם הואיל ואדריאניאון זה נותר בלתי-שלם, ביקשו תושבי העיר להפוך אותו למרחץ. משגילה אותו יוסף, השתמש בו כבעילה, וכיוון שכבר מצאו בנוי אבנים מסותרות ומתנשא לגובה של כארבע אמות, החל שם את מלאכת בניין הכנסייה. היה צורך בסיד שרוף ובחומרי-בניין אחרים. לפיכך ציווה להקים כיבשנים רבים מחוץ לעיר, דומני כי היו שמונה במספרם, ותושבי המקום מכנים אותם בשם פורנאקים.¹¹ אולם היהודים, שממולחים הם ונכונים לכל מעשה, לא נמנעו להשתמש בכישופים המקובלים עליהם. שהרי בזבוז נכבדי היהודים את זמנם לריק בקסמים ובהבלים, אולם בסופו של דבר לא צלחה מזימתם. אמנם לכתחילה בערה האש לשווא, ולא חוללה מאום, כאילו נשלל ממנה טבעה. כאשר ביקשו להטיל לתוכה חומרי-דלק, והוסיפו זרדים וזלזלים, אך ללא הועיל, הודיעו את הדבר ליוסף. נתמלא האיש חמה, ורם לבבו בלהט אמונתו באדון. על-כן חש אל מחוץ לעיר, וציווה להביא לו מים בכלי, מעין קנקן הקרוי בפיהם קבא. נטל יוסף את כל

11 שיבת של המלה הרומית fornax.

נספח א': הלל ויהודה

הזכרת שני האישים המתוארים בסיפור זה כנשיאים מציבה בפני החוקר קשיי תיארוך. מותו והתנצרותו על ערש-דווי של נשיא בשם הלל (Ελλάλη) נמסרים בשם הקומס יוסף כאילו התרחשו בימי קונסטאנטינוס, או סמוך להשתלטותו על ארץ-ישראל.¹ בנו ויורשו של הלל זה נושא בסיפורו של אפיפאניוס את השם יהודה.

לאמיתו של דבר, לא ידוע לנו כלל על נשיא בשם הלל, שהלך לעולמו בימי קונסטאנטינוס. מבחינה כרונולוגית מתאים היה למסגרת הסיפור דווקא נשיא בשם יהודה, הרי הוא ר' יהודה נשיאה, הנשיא יהודה השלישי.² נשיא תקיף זה היה בן דורו של הקיסר דיוקלטיאנוס.³ במקורותינו הוא מצטייר כאדם נשוא-פנים, אשר לא היסס להתייצב בקומה זקופה בפני שלטונות רומא,⁴ ובין

1 דיון חדש וטוב בפרשת הנשיא הלל ימצא הקורא אצל: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 563, cf. 582 דיונו של מ' אבי-יונה, בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תש"ל, עמ' 144-147, הינו דוגמה טובה לקבלת הסיפור כפשוטו, מבלי להתחשב בקשיי התיארוך שמציבה בפנינו בעיית הנשיאים.

2 את מניין הנשיאים לבית הלל עם תיארוך שאינו מתיימר להיות מדויק ניתן למצוא אצל ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל-אביב תשי"ח, עמ' 322, וכן אצל מ' שוובה, 'מכתבי ליבאניוס אל הנשיא בארץ-ישראל', תרביץ, א (תר"ץ), עמ' 85-110. מחקרים אחרים אינם סוטים הרבה, לא מתיארוך נשיאותו של זה ולא מתיארוך נשיאות יורשו, הלל השני, ועל-כן נבחרו השניים המצוטטים כאן כמייצגים. תודתי נתונה כאן במיוחד לתלמידי יען ורד שעזרו לי רבות בליקוט החומר על אודות הנשיאים, בניתוחו ובארגונו. כמו-כן נתונה תודתי לתלמידי אפרת פרדקין.

3 ירושלמי, תרומות ח י, מו ע"ב; בראשית רבא סג ח.

4 שם, שם.

הכיבודים שזכה בהם מידי הקיסרות, ניתנה לו גם הזכות להחזיק מישמר גוטי (מכל מקום ברי שהחזיק מישמר כזה, ואחד מאנשיו, גרמאניוס, אף חרף נפשו למות למען ר' אילא, בהתגרותו בכלב שוטה שעמד להתקיף את החכם).⁵ חרדתו הרבה לשמירת יוקרתו של מעמד הנשיא סיבכה אותו במחלוקת חמורה עם חכמים.⁶ אילו נקב אפיפאניוס בשמו כשם נשיא שהתנצר ערב מותו, יכולים היו אלו המבקשים לגאול את אמינות הסיפור להיתלות בעדות על מתח בינו ובין חכמים כבעדות נסיביתת מסייעת.

מצד שני, נושא דווקא בנו ויורשו של יהודה זה את השם הלל. אך מעט ידוע לנו על אודותיו. נראה שהוא היה אחראי לפרסום סוד עיבור השנים בשנת תר"ע לשטרות (358-359 לספירה);⁷ והוא זהה עם הפאטריארך יולוס (Iούλος), המוזכר במכתבו של יוליאנוס אל קהילת היהודים.⁸ ואילו מתייחס גם התואר ὁ τῶν ἀρχόντων ἄρχων במכתבו של ליבאניוס אל פריסקיאנוס, נציב פלסטינה (Consularis Palaestinae), בשנת 364,⁹ המדבר על המהומות שנתעוררו בקרב היהודים בשל דמותו המפוקפקת של אחד הממונים של הנשיא למישרה רמה.

מבין הפתרונות השונים שהוצעו לחידה כרונולוגית זו, הסביר ביותר הוא זה המתבסס על חוסר הוודאות המשתמע מדברי אפיפאניוס עצמו. סמוך לאיזכור שמותיהם של הנשיאים הוא מסיג את דבריו ומזהיר את קוראיו, כי ייתכן שזכרנו מתעתע בו.¹⁰ נראה אפוא שנתחלפו לאפיפאניוס אב בבנו. את הדברים שמייחס הוא להלל, יש לייחס לר' יהודה נשיא, ואילו את הדברים שמייחס הוא ליהודה יש לייחס להלל (הנשיא הלל השני).¹¹

יש להדגיש מייד כי פיתרון כרונולוגי לחידת הנשיאים, מניח את הדעת ככל שיהיה, אין בו אלא כדי להקנות לסיפור המושם על-ידי אפיפאניוס בפי יוסף חזות חיצונית של סבירות ואמינות (Verisimilitude), אולם בשום פנים ואופן לא כדי להוכיח את אמינותו. בנספחים הבאים תועלנה הסתייגויות נוספות, ויעשה ניסיון להוכיח כי דמותו של יוסף עצמו, כפי שתוארה על-ידי אפיפאניוס, היא בלתי-אמינה, ועל-כן יש להטיל ספק גם ברבים מפרטי הסיפור המיוחס לו.

נספח ב': טבריה, בית-שאן והקומס יוסף

שתי הערים החשובות בארץ-ישראל, שסביבן נסכה עלילת סיפורו של יוסף — טבריה ובית-שאן

— מעמידות באור תמורה את הפרשה כולה. נפתוליו של יוסף בין השניים מכשילות את המספר

5 ירושלמי, סנהדרין ב א, י"ט ע"ד: 'שלח גנתן [כלומר גוטי] למיתפוס לריש לקיש'. על אודות גרמאניוס ראה: ירושלמי, יומא ח ה, מה ע"ב; ירושלמי, שבת 1 ט, ח ע"ג.

6 ירושלמי, סנהדרין, שם.

7 ר' אברהם בר חייא, ספר העבור (פורסם על-ידי צבי בן יחזקאל פילפאווסקי), לונדון 1851, עמ' 97. כמר-כן ראה: שטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 563. ר' הורוביץ, ערך 'הלל', III. אנציקלופדיה עברית, יד, עמ' 541-542.

8 שטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 559, הערה 486.

9 'ארכון של הארכונים': שם, עמ' 598, הערה 504. והשווה: שם, עמ' 582. 10 ראה בתעודה, סעיפים 7, 4, 12.

11 פיתרון זה הוצע כבר על-ידי צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ב, ווארשא תרנ"ג, עמ' 487-488. מרומז על-ידי שטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 563, וביתר בהירות על-ידי הורוביץ (לעיל, הערה 7), המייחס להלל השני את כל הסיפורים הנזקפים על-ידי אפיפאניוס לחובת יהודה. כדוגמה לחזרה על עיקר הסיפור, אגב התעלמות מוחלטת מהקושי הכרונולוגי, ראה: אבל (לעיל, הערה 6 למבוא), עמ' 274-275.

12 סיכום כללי על טבריה היהודית והמאבק בין נוצרים ויהודים בתקופה הביזנטית ימצא הקורא אצל: י' צפריר, 'המאבק בין הנוצרים ובין היהודים באזור טבריה', ח"ז הירשברג ו' אבירם (עורכים), כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 79-90, ושם ביבליוגראפיה.

בעלילה, שהסבירות הפנימית היא ממנה והלאה; ואחת היא אם האחראי לסיפור זה הוא הקומס יוסף, או בסופו של דבר אפיפאניוס, השם את הדברים בפיו.

טבריה מצטיירת כעיר יהודית, שפעילותו של יוסף המומר בתוכה נתקלת בהתנגדותם היעילה של תושביה, אף כי הוא פועל כשלוח הקיסר קונסטאנטינוס. המשימה שקיבל על עצמו יוסף בטבריה היא להפוך מקדש בלתי-גמור לכבוד הדריאנוס קיסר (Ἀδριάνειον = Hadrianeum, בלשון הכתוב) לבית-כנסת. המקדש האמור מתואר כגדול-ממדים (Ναὸς μέγιστος). לעומת זאת מתוארת הכנסייה, שאת בניינה הצליח להשלים, ככנסייה קטנה בלבד, על חלקו של אותו מקדש. לאחר מעשה הנסים המרשים המיוחס ליוסף בעת בניינה, מצפים היינו לתוצאות מרשימות יותר. לאמיתו של דבר, מרמזת לשונו המתחמקת של אפיפאניוס על כישלון של יוזמת יוסף. לעובדה זו השלכה נוספת. סביר להניח כי אפיפאניוס לא היה מדבר על כנסייה קטנה בלבד בטבריה, לו ניתן היה להצביע בימיו על מיבנה גדול שעמד במקום. נראה אפוא שטבריה נשארה יהודית ברובה אף בשעה שכתב אפיפאניוס את ה-Panarion שלו.

אם מקובל עלינו שפעילותו של יוסף בטבריה נכשלה, פרישתו לבית-שאן הנוצרית זורה אור נוסף על אישיותו ועל מניעיו. דומה שקצה נפשו בקשיי העימות עם יהודי הגליל, שנבעו מהמשימה שנטל על עצמו בחסות הקיסר, להקים כנסיות בלב לבו של אזור יהודי. יוסף לא קורץ מאותו חומר שממנו קורצו אנשים הנאמנים לעקרונותיהם ומוכנים להילחם למען הגשמתם על-אף כל המכשולים, וגם אגב סיכון מעמדם וחיייהם.

דא עקא, בית-שאן היתה אריאנית ברובה, ופאטרופילוס, הבישוף האריאני, ניהל בה את העניינים ביד רמה ורדף באף ובחימה את הנוצרים אשר לא החזיקו באמונתו. יוסף מוצג כאורתודוכסי-ניקיאני, ואפיפאניוס מבקש שנאמין לו כי אך מעלת הקומס סככה על יוסף מפני רדיפותיו של פאטרופילוס.¹³ דברים אלו תמוהים במקצת. אוירת החשדנות ששררה בחצרו של קונסטאנטינוס השני, אשר נכון היה תמיד להטות אוזן להשמעות שווא, הפכה דווקא אדם במעמדו של יוסף פגיע להלשנות, אם התעקש לעורר עליו חמתה של סביבה עוינת. על דרך האסוציאציה בלבד יוזכר כאן כי העיר בית-שאן עצמה שימשה, סמוך לביקורו של אפיפאניוס בה, במה לניהול משפטי בגידה כמלכות (Majestas).¹⁴

הולך אפוא ומתחזק החשד שאפיפאניוס עוטר בהילת אידיאליזאציה ראשו של מומר, שמניעיו היו אופרטוניסטיים בתכלית. הוא מציג אותו כלוחם ללא חת נגד היהודים, אך נבצר ממנו להסוות את עריקתו מביצוע משימתו, לנוכח הקשיים שנתקל בהם. את האדם הזה עצמו מציג הוא כאורתודוכסי-ניקיאני, הניצב זקוף קומה אל מול רדיפותיהם של אריאנים בלבה של עיר אריאנית, בניגוד למדיניותו של קיסר אריאני.

אם לא די באלה, נוסף פרט נסיבתי אחד המחשיד ביתר שאת את הסיפור ומסגיר את מניעי המספר. על-פי עדות אפיפאניוס עצמו, נתוודע אל יוסף המומר, שעה שעשה אצלו אוסביוס (Eusebius), בישוף נְרְקְלָאי (Vercellae היא Vercelli של ימינו) בעת גלותו. אוסביוס זה הוגלה

13 כתעודה, סעיף 5. על פאטרופילוס כאחד מעמודי התווך של האריאניזם בארץ-ישראל ראה, למשל: סוזומוס (לעיל, הערה 5 למבוא), II, 20.

14 ראה: 8, 12, XIX, Ammianus Marcellinus, וראה עוד על אודות משפטים אלה, האופייניים לתקופת שלטונו של קונסטאנטינוס, למשל: אבל (לעיל, הערה 6 למבוא), עמ' 276.

מעירו וממושב הבישוף שלו לאחר ועידת מילאנו, ב-355, בשל דבקו ב'אני מאמין' של ועידת ניקאיה.¹⁵ בעת ההיא היתה ידם של האריאנים על העליונה, והקיסר קונסטאנטינוס השני עצמו דבק בדוקטרינה שלהם ותמך בסיעתם.¹⁶ אין זה פלא אפוא שבישוף ניקיאני כאוסביוס הוגלה דווקא אל עיר שהאריאנים משלו בה בכיפה. חרף מגמתה הברורה של הגלייתו, מתבקשים אנו להאמין כי אוסביוס נסתופך בצל קורתו של אורתודוקסי-ניקיאני כמוהו, ומצא מיקלט חם ואוהד בביתו. למרבה המזל, נשתמר בידינו מכתב שכתב אוסביוס ממקום גלותו לאנשי קהילתו, ובמכתב זה לוט עותק של מכתב אחר, אל פאטרופילוס, בישוף בית-שאן בכבודו ובעצמו. שני מכתבים אלה טופחים על פניה של גירסת אפיפאניוס.¹⁷ גם אם נניח כי אוסביוס מגזים בתיאור תלאותיו בעת מאסרו בפני בני עירו, קשה יהיה להפריך את הרושם הברור המצטייר מהמכתבים, כי אף לרגע אחד במהלך גלותו בבית-שאן לא נהנה אוסביוס מיחס אוהד של מארח בן אמונתו. מקום מושבו הקבוע בבית-שאן, שאותו מכנה הוא *hospitium*¹⁸ (לא בלי שמץ של אירוניה, כך נראה, בהתחשב במה שעוללו לו שם האריאנים), הוקצה לו על-ידי פאטרופילוס עצמו ועל-ידי ה-*agentes in rebus*¹⁹, פקידי רשות שמילאו גם תפקיד אל שוטרי-חרש בממשלה הקיסרית.²⁰ הדבר הטוב היחידי שיכול אוסביוס לומר על 'אכסנייה' זו הוא, כי כל עוד שהה בה, לא נמנעה ממנו חברת פרסביטרים ודיאקונים שגלו יחד עמו, וכן שניתן לאורחים אחרים לבקר.²¹ אם אכן לא נעלם מעינינו פרט כלשהו באשר למקומות שבהם שהה אוסביוס בבית-שאן (מכתבו מתאר פרק-זמן ממושך), הרי שביקורו של אפיפאניוס יכול היה להתרחש רק שעה שהתגורר אוסביוס באכסנייה הני"ל, ולכן מניחים אנו, בקבלנו את נקודת המוצא של סיפורו, כי הממונה עליה היה יהודי מומר בשם יוסף, בעל דרגת-כבוד של קומס.

אולם אכסנייה זו כלל וכלל לא היתה חסינה מפני רדיפותיהם של קנאי האריאנים. משנת-עוררה חמתם, בשל זרם מבקריו של אוסביוס במישכן הזה, הרחיקוהו בכוח מתוכו, ושמנו אותו במאסר מבודד. תנאיו הבלתי-נסבלים של מאסר זה הם נושא מכתבו של אוסביוס לפאטרופילוס. הוא מאיים כי ירעיב עצמו עד מוות, אם תימנע מחבריו לגלות הגישה אליו, שהרי רק מידם נכון הוא לקבל מזון.²²

ארבעה ימים ישב אוסביוס במעצרו המבודד, ולאחר-מכן התזירוהו לאכסנייתו.²³ נראה שפאטרופילוס, אשר עודד מאחורי הקלעים את השתוללות הקנאים שבצאן מרעיתו, בכל זאת לא אווה לקבל על עצמו אחריות למותו מרעב של בישוף גולה, בעודו שוהה תחת חסותו. אולם בכך

15 על אודות אוסביוס מְוֹרְקָאִי ועל גלותו ראה: Hieronymus, *De Viris Illustribus*, 114 (ed. C.A. Bernoulli, Freiburg 1895, p. 52)

16 במקרה שלפנינו ניכרת היטב תמיכת השלטונות בפאטרופילוס, הן בשיתוף הפעולה שזכה לו מצד ה-*agentes in rebus* (ראה להלן, הערה 19), והן בסמכות שנתנה לו, כך נראה, לתת אנשים במעצר. ראה: Eusebius Vercellensis, *Epistula* II, 8 (*PL XII*, col. 952): 'dum potestatem in carcere recludendi habent'

17 שם, שם (טורים 947-954).

18 כך, למשל, שם, 4 (טור 590).

19 שם, שם.

20 על ה-578-582, 128-129, A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, Oxford 1973, pp.

21 אוסביוס (לעיל, הערה 5), 1-2 (טורים 948-949).

22 שם, 3-4 (טורים 950-951).

23 שם, 6 (טור 951).

לא תמו התלאות. עשרים וחמישה יום לאחר-מכן התפרצו שוב הקנאים לאותה אכסנייה, שמו אותו במעצר תמור יותר (Arctior custodio; האם מרמזים הדברים על כך שגם ב'אכסנייתו' נתון היה אוסביוס במאסר-בית?), גולו את הממון שהביא עמו לצורך מחייתו ושלחו את עמיתיו לגלות למאסר במקומות אחרים. רק משהכריז אוסביוס שוב על שביתת-רעב, החזירו לו חלק זעום מממונו, והחירו מפעם לפעם לאחד מבני אמונתו את הגישה אליו עם דברי-מאכל.²⁴ וכעדותו, את מכתבו לאנשי קהילתו הוא הגניב ממקום מאסרו.²⁵

כפי שכבר נאמר לעיל, אפשר להניח שאפיפאניוס אכן ביקר את אוסביוס ב'אכסנייתו' הראשונה, שם היו תנאי מאסר נוחים יותר. אולם האם ניתן להסיק מהדברים שאכסנייה זו היתה בביתו של קומס ניקיאני תקיף, אשר היה חסין (כטענת אפיפאניוס) מפני רדיפותיהם של אריאנים בשל עצם יוקרת מעמדו? לא מקום כזה היו פאטרופילוס האריאני וה-*agentes in rebus* מקצים לבישוף ניקיאני גולה. ואכן, פעמיים פרצו אריאנים משולהבים אל תוך אכסנייה זו ועשו בה כבתוך שלהם. אם היתה אמנם האכסנייה הראשונה בביתו הפרטי של אדם כלשהו, לא היה אדם זה תקיף ורס-מעמד עד כדי מניעתם של קנאים אריאנים מלפגוע בפרטיות מעונו, או שלא היה דבק בעקרונות האמונה הניקיאנית, עד כדי רצון למנוע זאת מהם.

לאור המגמה המרומזת בעצם הגלייתו של אוסביוס לבית-שאן, סבירה יותר המסקנה השנייה. אם היא נכונה, עולה היא בקנה אחד עם דמותו של יוסף, כפי שצצה ועולה על רקע פעילותו בגליל. דומה שלפנינו אופורטוניסט, שהמיר דתו מטעמים ארציים לחלוטין, המבקש בכל מאודו לשאת חן וחסד מלפני השלטונות, שאינו דבק בשום 'אני מאמין', אלא שוקד על קידום מעמדו והבטחת עתידו. מהגליל הוא מתרחק לאחר שנסיונותיו לשאת חן בעיני הקיסר, על-ידי קידום הנצרות שם, נהדפו לנוכח חומת התנגדותם של היהודים למפעלי הבניה שלו. בבית-שאן הוא משתף פעולה עם האריאנים, ואין זה פלא שאוסביוס אינו מזכיר, ולו אף ברמז, את קיומו של אדם אוהד בעדת שוביו.

כיצד יש להסביר אפוא את קישוטה ופיאורה של דמות זו על-ידי אפיפאניוס? ההנחה שדווקא אדם מסוגו של הקומס יוסף הניח למעריציו של אוסביוס לבקרו אינה נוגדת את תמונת אופיו כאופורטוניסט דתי. המחלוקת בין אריאנים ואורתודוכסים ניקיאנים היתה בעיצומה בשנות החמישים של המאה הרביעית, ואיש לא יכול היה לדעת כיצד תסתיים. קונסטאנטינוס נטה אמנם לצד האריאנים, אך עמדת אביו בוועידת ניקיאה עוד היתה טריה בזיכרון, והמהפך הדתי שעבר קונסטאנטינוס בין ועידה זו (325) ובין ועידות צור וירושלים (335), היה בו אך כדי לחזק את התחושה בלב אדם בעל יצר קיום פוליטי, כי מהפכים נוספים אינם בגדר בלתי-אפשרי. אין זה בלתי מתקבל על הדעת שדווקא איש כיוסף צודד בחלקת לשונו כמה מהניקיאנים התמימים שבאו לבקר את אוסביוס, כמעין השקעה לעתיד, שמא ברבות הימים תגבר ידם על צריהם. בלהט מלאכת האידיאליזאציה של אדם זה, יש שמתעורר הרושם שאפיפאניוס רצה להקנות לסיפורו קווי-אופי של האגיוגראפיה (תולדות חיי קדוש). אולם דמותו של יוסף הינה חלשה ומפוקפקת מכדי לשאת נטל נשגב כזה.

24 שם, שם (טורים 951-952).

25 שם, 9 (טורים 952-953).

נספח ג': בישוף העיר טבריה

העדות המוקדמת ביותר על הימצאותו של בישוף בעיר טבריה, פרט לעדותו של אפיפאניוס בסיפור שלפנינו, היא משנת 449. המדובר הוא ברשימת משתתפי הוועידה הכנסייתית השנייה של אָפּוֹסוֹס, אשר בה מופיע שמו של יוחנן (יוֹאָנָס), בישוף העיר טבריה. בישוף זה השתתף גם בוועידה הכנסייתית של כלקידון ב-451.

כבר במאה הי"ח המלומד לְהֶקְיָאן שם לב לתופעה תמוהה זו.²⁶ מה עניינו של בישוף נוצרי בראשית המאה הרביעית בעיר המתוארת כיהודית רובה ככולה? להֶקְיָאן, אשר ביקש דווקא לקבל את דברי אפיפאניוס כאמת צרופה, העלה את הסברה כי בישוף נוצרי ישב במקום כלשהו, סמוך לעיר טבריה. פיתרון זה דחוק הוא. בישופים הינם מנהיגי קהילות נוצריות עירוניות. אם מדובר בבישוף של עיר סמוכה (למשל הֵיפּוֹס = סוּסִיטָא, שבה היה מצוי בישוף כבר במחצית הראשונה של המאה הרביעית), חייב היה אפיפאניוס להציגו כבישוף עיר זו, ולו רק כדי לחזק את סבירות סיפורו. מצד שני, אין זה מתקבל על הדעת שקהילה נוצרית היתה קיימת דווקא באזור כפרי ליד טבריה, ושמנהיגה נשא את התואר בישוף. דבר זה נוגד את כל הידוע על מגמות התפתחותה של הנצרות בשלוש-מאות השנים הראשונות לקיומה.

יצדק הטוען כי אין די בשתיקתם של מקורות הכנסייה בדבר קיומם של בישופים בטבריה לפני ועידת אפסוס השנייה כדי לסתור את עצם קיומם. מידע בדבר בישופיהן של ערי ארץ-ישראל, פרט לגדולות ולחשובות שבהן, הינו זעום ובלתי-רצוף. במקרה שלפנינו תשמש אותנו נקודת ראותם של המספר וקהלו המיועד כאמת-מידה. סביר מאוד להניח כי סיפור על אודות בישוף בטבריה היה מוקע מייד כשקר גלוי, אלמלא היה קיים בישוף כזה בימי המֶסֶפֶר.

מסברה זו נובעות שתי הנחות אפשריות אחרות: האחת, כי בישוף כזה היה קיים כבר בימי קונסטאנטינוס; זאת אם מקור הסיפור הוא המומר יוסף עצמו. האחרת, שבישוף כזה היה קיים בשלהי המאה הרביעית, שעה שכתב אפיפאניוס את חיבורו.

הסברה האחת אינה מתקבלת על הדעת, לאור המשתמע מסיפורו של אפיפאניוס עצמו על אופיה היהודי של טבריה ועל כשלון פעולת יוסף לניצורה. אם נקבל אפוא את הסברה האחרת, יתחזק עוד יותר הרושם כי אפיפאניוס השתמש בדמותו המפוקפקת של מומר יהודי, שאותה אפף בהילת-שווא של קדושה נוצרית, כאמצעי לנגח בו יהודים ומינים כאחד. למטרה זו ייחס לו דברים אשר לא אמר, וכדה בשמו סיפורים דמיוניים או, לפחות, הפליג עד מאוד בהערות כלשהן על יוסף על אודות עברו.

בין אם היה זה יוסף אשר מסר לאפיפאניוס פרטים בדבר האבנגליונים העבריים של האביונים, ובין אם לאו — ראויים כל פרטי הסיפור הנמסר בשמו על נשיאי היהודים ליחס של חשדנות מופלגת.

רק פרט אחד הראוי לאמון מבצבץ ועולה מתוך הסיפור, והוא מצטרף והולם את הידוע ממקורות אחרים — אופיו היהודי של הגליל במאה הרביעית לספירה.